

*Жиждома О. О.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови та слов'янської філології
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»*

ХРОНОЛОГІЧНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДІВ ПОВІСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА»)

Анотація. У цій публікації як перекладацька проблема розглядається хронологічно маркована лексика, використана М. Гоголем у повісті «Тарас Бульба». Здійснено зіставний аналіз застарілої лексики, яка є своєрідним українським маркером художнього мовлення письменника. Розглянуто різні теоретичні положення в галузі перекладу архаїзмів та історизмів. Аналіз хронологічно маркованої лексики було проведено на основі перекладів першої та другої редакції повісті. У статті простежуються особливості вживання історизмів та архаїзмів в обох редакціях оригіналу та проаналізовано їх україномовні варіанти у текстах перекладу, зокрема розглядаються українізми-історизми як фактори національної належності в перекладацькому та мовному аспектах.

У процесі дослідження було застосовано системний підхід до вивчення застарілих слів і особливостей їх перекладу українською мовою. Було здійснено класифікацію лексичного матеріалу з позицій сучасних лінгвістичних уявлень, виявлено і подано тематичні групи хронологічно маркованої лексики, зокрема історизмів. У межах цієї розвідки на основі двох українських перекладів визначено ступінь адекватності й достатності лінгвокультурологічного коментаря застарілих слів; проаналізовано засоби та прийоми, які дозволили перекладачам обох редакцій репрезентувати динаміку мовних явищ, у т. ч. й на лексико-семантичному рівні, що, у свою чергу, потребувало додаткової уваги і додаткових прийомів інтерпретації для відтворення і підкреслення українського колориту повісті. У процесі дослідження було з'ясовано, що для збереження лексичних і граматичних характеристик оригіналу автори використовують різні варіанти історизмів та архаїзмів – важливих маркерів повісті, найефективнішими з цих варіантів виявилися підбір аналогів серед історизмів-українізмів, а також еквівалентні відповідності.

Ключові слова: хронологічно маркована лексика, історизми, архаїзми, зіставний аналіз, лексико-семантичний рівень.

Постановка проблеми. Застаріла лексика завжди була предметом вивчення в україністиці та в іншомовних виданнях; активізація уваги до цього шару лексики мови зумовлена розвитком культурології, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію таких важливих явищ у розвитку будь-якого народу, як культура і мова. Проблема аналізу застарілої лексики, зокрема українізмів, є вагомим як з історичного погляду, так і з огляду на дослідження всієї лексики, яку вживав М. Гоголь у двох редакціях повісті «Тарас Бульба». Крім того, зіставний аналіз українізмів-маркерів, виявлених у мові оригіналу і мові перекладу на лексико-семантичному та стилістичному рівнях, не проводився, що й зумовило актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застаріла лексика була предметом дослідження багатьох вчених. Зокрема, на граматичному рівні українізми-історизми розглядалися у працях Г.Я. Намачинської, як засіб ідіостилю письменників аналізувалася у роботах О.В. Коваленко, К.П. Суржикова, функціональний аспект студіювався О. Галкіною-Федорук, Л. Лисиченко, М. Шанським, Д. Шмельовим. Проблеми особливостей перекладу стали предметом зацікавлення Т.А. Ласінської, Н.С. Сілкина, Н.М. Совтис, С.В. Семчинського, Л.В. Струганець, О.Г. Муромцевої, Г.Я. Намачинської, С.К. Булича, Л.П. Крисіна та ін. Як засіб історичної стилізації в художніх творах досліджували застарілу лексику Л.А. Булаховський, Г.М. Гайдученко, Л.В. Дубиковська, Л. Скрипник, Л. Донець, Ш. Токсанбаєва, Л. Шнайдерман, В. Буда.

Метою дослідження став зіставний аналіз застарілої лексики як національного українського маркера у мові оригіналу і мові перекладу (на матеріалі двох авторських редакцій повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба» та їх перекладу українською мовою) на лексико-семантичному та стилістичному рівнях. Для досягнення поставленої мети було застосовано описовий і зіставний методи дослідження, використано логіко-аналітичний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Застаріла лексика, яка дає можливість змалювати картину минулого, сповнити її конкретним описом, привертає увагу митців слова. У художніх творах, де йдеться про конкретну історичну віху в історії народу неможливо обійтися без історизмів і архаїзмів, які надають описам історичної достовірності. Щоб описати культурно-історичний фон подій мовою перекладу, слід прагнути перекладати застарілі слова застарілою лексикою.

Застаріла лексика, виявлена у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», містить важливу лінгвокультурологічну інформацію. Ретельний аналіз застарілих слів-українізмів, які, виступаючи відповідними маркерами повісті, презентують не лише певну історичну епоху, але й культуру, традиції українського народу, сприятиме кращому розумінню не лише фактичного, але й стилістичного, емоційного й естетичного змісту всього твору, адже такі слова зазвичай не мають еквівалентів порівняно з російською мовою, бо представляють реалії, відсутні в інших культурах.

Перекладацька мовна архаїзація чи темпоральна мовна стилізація, – це збереження за допомогою лексичних, морфологічних чи синтаксичних зв'язків сучасної мови з рідною мовою більш давніх часів з метою створення особливого силістичного ефекту співвідношення з минулим.

Як відомо, існує дві редакції повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба»: перша 1835 р., друга – 1842 р. Перша редакція твору коротша за другу, а в другій автор додав значні риси й обриси подій, які розгорнув у ширшому обсязі, до того ж, різниця між редакціями полягає, ймовірно, не лише в тому, що в першій редакції повісті Україна як країна є, а в другій її немає: «*О землях, сделавшихся каким-то спорным, нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина*» (1835); «*когда вся южная первобытная Россия, оставленная своими князьями, была опустошена, выжжена дотла неукротимыми набегами монгольских хищников...*» (1842), а в тому, що для самого Миколи Гоголя питання етнонаціональної самоідентифікації було проблематичним, тому й переклади повісті «Тарас Бульба» дуже розмаїті: хтось дотримується чіткості зображення картини в оригіналі (А. Хуторян), а хтось замінює слова активної лексики пасивною або слова пасивної лексики – активною, як це зробив В. Шкляр. Ніхто, крім Василя Шкляра, не перекладав першу редакцію 1835 р. повісті «Тарас Бульба» українською мовою. Василь Шкляр під час перекладу першої редакції (1835 р.) повісті «Тарас Бульба» замінив навіть звичайні слова активної лексики (*знамёна*): «*под знамёна предприимчивого бурсака...*» застарілими (*хоругва*): «*під хоругву кмітливого бурсака...*» для створення більш певного історичного фону. Або ж, навпаки, з архаїчного слова в оригіналі (*убирать*) Василь Шкляр зробив слово активної лексики в українській мові – *розцяцьковувати*: «*Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей...*» [5, с. 261] – «*Вона розцяцьковувала його і робила з ним тисячі всіляких дурниць...*» [6, с. 28].

Вводячи читача у світ минулого, перекладачі вдаються до використання більшої кількості застарілої лексики, аніж сам М. Гоголь, очевидно для того, щоб краще відтворити історичні реалії козацької доби, предмети та реалії, явища матеріальної та духовної культури українського козацтва. А вже рівень розуміння застарілої лексики сучасним читачем визначатиметься рівнем його культури й обізнаності. Ідеться про українізми (хоругва, жупан, семеряга тощо), які були перекладені або замінені письменником Василем Шклярем у різний спосіб: тобто *свитку*, що в оригіналі, він замінює словом *семеряга*: «*тїдперїзували, як очкурами, свої брудні семеряги*» [5, с. 75] – «*шали употребляли вместо очкуров и опоясывали ими запачканные свои свитки*» [6, с. 298], хоча обидва слова належать до пасивної лексики української мови, а лексему *акишмет* перекладає як *жупан*: «*дорогой акишмет был на нём разорван*» – «*дорогий жупан був на ньому роздертий*». Там, де й не було українізма-історизма, Василь Шкляр додав українське застаріле слово: «*там вы можете снять с меня достоинство, связать меня, и убить, и всё, что хотите*» – «*там ви можете забрати в мене клейноди, зв'язати мене і вбити – все що вам заманеться*» – тут *достоинство* замінюється на *клейноди*. Звичайне в російській мові слово *диван* [5, с. 282] Василь Шкляр замінює на рідковживане в українській *отаманка* [6, с. 60], можливо, задля того, щоб історизм вирізнявся на контекстуальному тлі для стилізації тексту. Перекладач вдається навіть до пояснень, чого немає в першій редакції «Тараса Бульби»: «*Консул, себто*

старший бурсак...» – «*Консул, долженствовавший, по обязанности своей...*» [5, с. 258]. Як бачимо, слово *себто* ніяк не співвідноситься зі словом *долженствовавший* («*зобов'язаний наглядати за підлеглими йому...*» [6, с. 4]. Василь Шкляр використав застаріле слово іншої частини мовної належності – *себто* замість *долженствовавший* – із відповідною стилістичною метою, щоб не втратити архаїчність художнього контексту.

Інші слова повісті «Тарас Бульба» першої редакції Василь Шкляр не змінював у такий спосіб, тому що Гоголь їх уживав, усвідомлюючи, що це номінації українського побуту, а не російського (*кобеняк, кунтуш, шинок, очкур, довбиш, таратайка, гуж* тощо). Тому перекладачеві не треба було перекладати те, що Гоголь не виправив на російський лад. Простежимо це на прикладі деяких слів, щоб переконатися, що це саме українізми-історизми. Аналізуючи слово *кунтуш*, М. Фасмер посилається на В. Дала, вказуючи, що це південно-західне слово руської мови (*укр. кóнтуш, кúнтуш*). Слово *кунтуш* прийшло в Україну та Білорусь із Угорщини (*köntös*) через польську (*kontusz, kuntusz*). Давніше запозичення з турецької мови (*kontoş*) – «*вид одягу*», а перша мова, з якої було запозичено, – це саме грецька (*κάνδος*) – «*перське верхнє плаття*». Про російську мову навіть не йшлося. Тож очевидно, що *кунтуш* – це номінація саме українського побуту, хоч і запозичена з польської. Або ж інше слово – *козак*. Один із найбільш авторитетних етимологічних словників нашого часу, словник М. Фасмера, вказує на татарське походження цього слова. А також є позначка, що слово було в давньоруській мові (*козакъ*) і мало інше значення – «*работник, батрак*». У словнику вказано, що запозичене з тур., крим.-тат., казах., кирг., тат., чагат. *kazak* – «*свободный, независимый человек, искатель приключений, бродяга*». Саме це значення є тотожним українському слову *козак*, якого ми пов'язуємо із Запорізькою Січчю, а Запорізька Січ – це якраз «організація українського козацтва, яка склалася в середині XVI ст. у пониззі Дніпра за порогами». І першою позначкою в етимологічному словнику Макса Фасмера є саме *укр.*, тобто українське [11]. Отже, хоч лексема *козак* і запозичена з татарської мови, однак у російській і польській мовах – це лексико-семантичний українізм-історизм, оскільки концепт цього слова має українське походження. Отже, перекладач постійно вирішує, які елементи треба використати, щоб врешті-решт досягти головної мети – не втратити комунікативно вагомі частини контексту, які забезпечують відносну спільність оригіналу і перекладу.

Лексико-семантичний аналіз застарілої лексики, виявленої у тексті-оригіналу і тексті-перекладу, також стосується тих лексем, які повернулися в активний вжиток сучасної української літературної мови за різних причин. Тож лексико-семантичні запозичення з української мови або через її посередництво в мову російську спричинені не тільки тривалими контактами, що відбувалися між народами, але й різними історичними обставинами. Наприклад, у творі оригіналу вжито лише три лексико-семантичні українізми-історизми, які уживаються нині: *оселедець* – одне значення є застарілим («*зачіска*»), а інше вживається в сучасній українській мові: (зараз в українській, як і в російській, уживається одне значення: «*невелика морська промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді*»); *шинок* – це слово замінила сучасна назва цього закладу – *генделик* – «*невеликий бар, де продають спиртні напої та закуски*»); *бурса* –

це слово вживається Гоголем на позначення духовної семінарії, тогочасного навчального закладу, зараз же це слово вживається лише стосовно училища, але не духовних семінарій [8]. Українізм-історизм *секира* (укр. *сокира*) в оригіналі (російському тексті) написано як *секира*, тоді як для української мови є інший правопис: *сокира*, і в перекладі В. Шклярем вживається саме слово *сокира*, з літерою *о* в корені слова. До безеквівалентної лексики української мови, запозиченої в мову російську, належить і слово *оселедець/оселедец*, про що зазначалося вище, порівн.: Оселедец, млрс. «Чуприна, чуб, коса или косма на темени головы // Волжская сельдь». Аналогічні значення наведені й у тлумачному словнику сучасної української мови, однак розміщення поданих лексико-семантичних варіантів дещо інше. У сучасній російській літературній мові відбулося звуження значення слова: у словнику зафіксовано лише перший лексико-семантичний варіант – «длинный чуб на темени бритой головы у украинцев (в старину)», однак оселедці сьогодні стали улюбленою зачіскою деяких українців, тому елемент словникової статті «в старину» дещо втратив актуальність. Для порівняння у перекладі повісті «Тарас Бульба» Антоном Хуторяном набагато менше авторських вкраплень, тобто заміни розмовних слів архаїчними та навпаки, зокрема використано 28 українізмів-історизмів: *атаман, саламаха, лицар, кошовий, довбиш, осавул, шаровари, шинкар, сокира, гетьман, жиди, жидівка, лях, чайки* («човни»), *обіз, курінь, жуван, габа, киндяк, люлька, нагайка, гайдук, кунтуш, бунчужний, шляхтич, кожух, панич, броварник*, з-поміж яких не усі є українськими історизмами: *ридван, двірня, шемизетка, кожум'яка та ліктор*. Крім того, в оригіналі другої редакції зустрічається й архаїчна лексика: *ясновельможный, перси, очи, уста, светлица, або* тощо.

Змальовуючи панорами минулого і картини реальності, письменник досягає правдивості зображення, яскравості та точності образів. Використані М. Гоголем українізм-історизми – це слова тематичних груп, що номінують: соціальний стан, місце людини в суспільстві: *холоп, шинкар, жид, шляхтич, панич, запорожець, гайдук*; колишні урядові та військові чини, адміністративні посади: *хорунжий, бунчужний, осавул, кошовий, гетьман, атаман*; установи й організації, що нині не існують: *курінь, бурса, шляхта, Запорізька Січ* (*Сеча в оригіналі*), *Гетьманщина*; колишні професії: *шинкар, броварник, довбиш*; стародавню зброю, амуніцію, військові регалії: *нагайка, секира* (укр. *сокира*), *булава, хоругва*; старовинний чоловічий і жіночий одяг, взуття, головні убори, які вийшли з ужитку: *жуван, кунтуш, акшамет, очкур, кобеняк*; старовинні монети, грошові одиниці: *червінець*, які Василь Шкляр передає майже без змін, за винятком вище наведених.

Досліджуючи фіксацію українізмів першої редакції (1835) у лексикографічних працях, можна простежити, що є ряд хронологічно маркованої лексики (*акшамет, шинкар, жид, червонец, червонный, шляхтич, лях, панич, шинок, лицарський, запорожець, люлька, нежба*), не зафіксованої у словнику В. Даля, але вона зустрічається в інших словниках (Ушакова, Ожегова, Єфремової тощо); вживаються у повісті українізм-історизми, що увійшли до складу сучасної російської мови і так чи інакше (зберігши своє первісне значення чи ні) використовуються в мовленні: *нагайка, червонец, жид, секира* –

укр. *сокира* (рос. *фразеологізм секир-башка, таратайка* (*зневажливо про автівку*), *холоп* (*про людину посіпаку*), *шаровари, казак* (укр. *козак*); і, зрештою, є застарілі слова, які наявні у словниках, але не увійшли до складу російської сучасної літературної мови: *свитка, ляхи, кобеняк, кунтуш, шинкар, гайдук, очкур* (укр. *учкур*), *червонный, шляхтич, гуж, акшамет, запорожець, обоз, панич, шинок, лицарський, довбиш, булава, люлька*.

Крім того, в оригіналі повісті «Тарас Бульба» першої редакції (1835) було зафіксовано використання М. Гоголем 25 архаїзмів: *особливо, подвизаться, бражничество, чорт* (*замість чёрт*), *Чорт* (*кінь*), *возрастить, очи, уста, проехавши, чрез* (*замість через*), *лета, долженствовавший, члены* (*частини тіла*), *произность* (*замість произнести*), *шемизетка, чресчур* (*замість чересчур*), *придти* (*замість прийти*), *подле, гульбый, дотоле, чернецы, полон, ибо, перси, чернь, лях*) й 12 історизмів (*аршин, цехин, дукач, бурса, бурсак, есаул, обоз, дворня, виночерпий, гуж, шемизетка, кольмага*), серед яких *обіз* і *гуж* українського походження. Отже, в оригіналі першої редакції «Тараса Бульби» у відсотковому співвідношенні 18,5% застарілої лексики, враховуючи й історизми.

У перекладі Василя Шкляра було виявлено 10 архаїзмів (*вуста, літа, вельми, од неї, одвели, себто, сластолобство, челядь, жид, запомогти*) та 26 історизмів (*свитка, шаровари, очкур, ліктор, дукач, цехін, хоругва, ридван, таратайка, кожум'яка, червінець, довбиш, атаманка, жуван, клейноди, семеряга, булава, бурса, бурсак, лях, атаман, кошовий, гетьман, гетьманець, осавул, Гетьманщина*). У відсотковому співвідношенні це становить 18% від іншої лексики. В оригіналі повісті «Тарас Бульба» другої редакції (1842) налічується понад 36 українізмів-історизмів (*таратайка, саламаха, свитка, бунчужний, козак, курень, оселедец, жуван, хорунжий, габа, киндяк, довбиш, шинкар, гайдук, нагайка, очкур, шаровари, есаул, жид, атаман, кошевой, гетьман, броварник, акшамет, червонец, шляхтич, лях, панич, шинок, секира, жидовка, чайки, обоз, кунтуш, рыцарь, охочекомонный*). Слова на зразок: *камзол, кафтан, лазутчик, аршин, китайка, псарь, пицаль, виночерпий, ліктор* – теж є історизмами, але не українського походження. З цього переліку українізмами-історизмами є тільки такі слова, як *сокира, нагайка* і *шаровари*, які й сьогодні можуть уживатися в сучасній літературній українській мові.

Висновки. Застаріла лексика, вибрана з лексичного масиву повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», і в мові оригіналу і в мові перекладу є засобом стилізації художнього твору, надає йому епічної поміркованості, емоційності, урочистості та слугує створенню монументальних образів, дозволяє передати колорит епохи. Хронологічно марковані слова є одним із національних українських маркерів, що репрезентує певну історичну добу, і виконує ряд функцій у російськомовному тексті і в його україномовному варіанті; загалом у текстах налічується 26 українізмів-історизмів, не враховуючи їхніх повторів у тексті оригіналу, що у відсотковому співвідношенні становить 8,6% від іншої лексики. Ця стаття не вичерпує усього кола питань, пов'язаних із особливостями перекладу текстів, у яких репрезентовано історичне минуле. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у здійсненні зіставного аналізу текстів Миколи Гоголя та їх перекладу українською мовою на лексико-семантичному та граматичному рівнях.

Література:

1. Білодід І.К. Сучасна українська літературна мова. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.
2. Верещагин Е.М. Лингвострановедческая теория слова. Москва : Русский язык, 1980. 320 с.
3. Гайдученко Г.М., Дубиковська Л.В. Застаріла лексика як джерело стилістичного збагачення художньої мови. *Актуальні проблеми розбудови національної освіти*. Київ ; Херсон, 1997. С. 47–50.
4. Гоголь Микола. Тарас Бульба : повість / переклад з рос. В. Шкляра. Львів : Кальварія, 2005. 104 с.
5. Гоголь М.В. Миргород. Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1952. Т. 2. 337 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1981. 498 с.
7. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь русского языка. URL: <https://slovar.cc/rus/efremova-tolk/369326.html>.
8. Коваленко Л.А. Микола Васильович Гоголь – історик України. Кам'янець-Подільський, 1965. 43 с.
9. Намачинська Г. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові. Дрогобич, 2013. С. 145–149.
10. Фасмер М. Этимологический онлайн-словарь русского языка. URL: <https://vasmer.lexicography.online>.

Zhizhoma O. Chronologically marked vocabulary in a comparative aspect (based on translations of “Taras Bul’ba” by Mykola Hohol)

Summary. This paper considers chronologically marked vocabulary used by Mykola Hohol in “*Taras Bul’ba*” as a translator’s challenge. Out-of-dated vocabulary as a peculiar token of a writer’s artistic language is analyzed in comparative aspect. Various theoretical situations concerning translating

archaisms and historical vocabulary are viewed. The analysis of chronologically marked vocabulary is based on the translation of the first and the second editions of the novel. The article reflects the special features of historical vocabulary and archaisms use in both editions of the original work; their variations of translation into Ukrainian are analyzed, in particular, ukrainisms which are of historical nature as a factors of national origin are considered both in translational and language aspects.

Systematic approach to the study of archaic words and peculiarities of their translating into Ukrainian is applied within the process of investigation. The classification of vocabulary regarding up-to-date linguistic views is made, topical groups of chronologically marked vocabulary, particularly of historical nature, are identified and presented. While studying, the degree of relevance and adequacy of linguistic and cultural comments on archaic words is defined based on analysis of two Ukrainian translations. The means and technique which allowed translators to represent the dynamics of linguistic phenomena, including those ones based on lexical and semantical levels, are analyzed. That required extra awareness and additional means of interpreting to reflect and emphasize the specific Ukrainian nature of the novel. The study highlighted the following: to keep the original features of vocabulary and grammar the translators use different variations of archaisms and historical vocabulary which are the novel’s significant markers; the most efficient of them are analogue matching among ukrainisms of historical nature and equivalent harmonization.

Key words: chronologically marked vocabulary, historical vocabulary, archaisms, comparative analysis, lexical and semantical level.